

ПРЕДГОВОР

1939: ГОДИНА КАДА ЈЕ ПОЧЕЛА АПОКАЛИПСА ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА

Судетска криза, инспирисана и вођена из Берлина, увела је међуратни европски систем међународних односа, са последицама видљивим на геополитичкој карти, у процес убрзаног распадања. Припајање Аустрије и улазак немачких трупа у Беч 13. марта 1938, без озбиљнијих гласова протеста, или реакција европских престоница, које би оставиле, макар симболично, дубљи утисак како на немачког диктатора тако и на међународну јавност, било је велики Хитлеров успех. Тумачење у европским престоницама да је њена анексија, уз изостанак отпора, и претварање Аустрије у немачку провинцију „Ostmark“ („Источну марку“), „очекиван и разумљив“ резултат једне консеквентне националистичке политике, са дугом предисторијом, били су наговештаји попустљивости према још агресивнијим потезима Немачке, сада уверене у слабост и недостатак одлучности својих европских (првенствено Француске и Велике Британије) конкурената да се одупру или уђу у отворен сукоб због заштите остатака међународног поретка чији су били главни креатори.

Врхунац неразумног калкулисања и спремност две западне демократије да жртвују чехословачки суверенитет и територије да би „купили мир“, показани су 29. и 30. септембра исте године на Минхенској конференцији, на којој је Хитлеров ултимативни захтев био задовољен. Његово манипулисање мањинским питањем у Судетима и његово наметање као оруђа за поткопавање Чехословачке, „вештачке творевине“ – уз претње све снажнијом војном силом (тада још недовољном да се одупре једном удруженом отпору Париза и Лондона и њихових савезника у Прагу), имало је сраман завршетак на лондонском аеродрому на којем је британски премијер Чемберлен по повратку из Немачке славодобитно махао папиром на којем се налазио Хи-

тлеров потпис као – „гаранција мира“ – добијен по високој цени коју је требало да плати – Чехословачка.¹

Да је овај бродолом европске политике – изазван како растућом агресивношћу нацистичког режима и покушајима фашистичке Италије, одгурнуте на ступањ слабије и све зависније немачке савезнице, фрустриране и принуђене да прати његове кораке, тако и пасивношћу и политичком кратковидношћу две западне европске велике силе – само почетак разградње европског система, постало је јасно 15. марта 1939.

Како је наведено у извештају Министарства иностраних послова Краљевине Југославије за март 1939, после Минхенског споразума и Бечке арбитраже о разграничењу између Мађарске, Словачке и Прикарпатске Украјине, „Немачка је истицала да ове међународне одлуке представљају *полазну тачку* (прим. М. Р.) за нову реорганизацију Средње Европе и за њено смирење“. Али, „добијао се утисак да новостворени поредак не представља једно коначно решење“. До њега је требало да дође поновним активирањем „кршења мањинских права“ Немаца у Чешкој, претњама и притисцима, подршком сепаратизму у Словачкој.

После разговора Хитлера, председника словачке владе Тисоа (Josef Tiso) (од стране владе у Прагу смењеног) и министра Дурчанског (Ďurčanský), и претње да ће у случају да одмах не прогласе отцепљење од Прага и независност бити препуштени Мађарској, 14. марта 1939. у Братислави је проглашена независност а Словачка је (17. марта) постала „држава под заштитом Рајха“.² Немачке трупе су 15. марта, по Хитлеровој наредби, добиле задатак да запоседну територију Чешке и Моравске.³ Хитлер је истог дана по уласку немачких јединица стигао у Праг, где је сутрадан издао декрет о образовању немачког Протектората.⁴ Протести и дипломатске ноте Лондона и Париза, због кршења Минхенског споразума, нису – осим изазивања пропагандних напада немачке штампе – имали неког стварног ефекта.⁵ По

¹ Андреј Митровић, *Време нетрпељивих. Политичка историја великих држава Европе 1919–1939*, СКЗ, Београд, 1974, 409–415; Ćedomir Popov, *Od Versaja do Danciga*, Nolit, Beograd, 1976, 543–563. Британски премијер је у јануару 1938. одбацио предлог америчког председника Рузвелта о сазивању међународне конференције која би осуђила агресију и одбацила насилно припајање територија; *Истмо*, 532, 531.

² О томе в.: Y. Jelinek, *The Parish Republic: Hlinka's Slovak Peoples Party 1939–1945*, Boulder, New York, London; M. Durica, „Vznik a trvanie prveho slovanskeho štatu“. U: *Slovenska Respublika v rokoch 1939–1945*, Bratislava, 2000.

³ О окупацији Чешке и Моравске и стварању Протектората, в.: D. Brandes, *Die Tschechen unter deutschen Protektorat*, Muenchen, Wien, 1969.

⁴ Klaus Hildebrand, *Deutsche Aussenpolitik, 1933–1945. Kalkül oder Dogma?*, Stuttgart-Berlin-Köln-Mainz, 3. Auflage, Verlag W. Kohlhammer, 1976, 86.

⁵ У извештају МИП-а се наводи да је француска влада тражила од својих британских савезника да се у Берлину „протестује против анексије Чешке. Међутим, г. Чемберлен је био противан томе, сматрајући да би један овакав протест био платонски и не-

већ уходаној инерцији успешних освајачких похода по свом суседству, препуштеном све већом глађу за територијама, Немачка је од Литваније откинула област Мемела 22. марта која је следећег дана припојена Рајху.

Правци којим се кретало ширење граница нацистичке државе 1938–39. били су они исти које је немачки диктатор „исцртао“ раније, као што је био случај са његовим „дугим монологом“ у Канцеларији Рајха 5. новембра 1937. По његовој, тада тачној процени, у случају да операцију припајања Аустрије и разбијање Чехословачке изведе брзо и ефикасно, Лондон и Париз, али и Совјетски Савез и друге државе, остаће уздржани када буде кренуо на своје средњоевропске суседе. Годину 1939, видео је као термин када, после „заокружења“ Рајха новим територијама, треба да крене у освајање *Lebensraum* на истоку.⁶

Тек је овај безобзиран и отворен ударац разбио илузију о „areament-и“ и могућем договарању са Хитлером – макар на начин и по цену каква је (судбином Чехословачке) била плаћена у Минхену: после немачког одбијања протестне ноте дошло је до повлачења британског амбасадора из Берлина и немачког из Лондона, док је у своме говору у Бирмингему британски премијер Чемберлен (N. Chamberlain) 17. марта оштро осудио илегалне акте Немачке, наглашавајући да се британска политика према Немачкој нашла на прекретници.⁷ Уследила је декларација (31. марта) којом је, у сагласности са француском владом, британска влада дала гаранције да у случају напада на Пољску обе земље преузимају обавезу да јој притекну у помоћ.⁸

Мусолини (Benito Mussolini) је 26. марта, пошто је фашистички режим изразио потпуну солидарност са Немачком, изашао са својим захтевима према француским колонијама у Северној Африци, уз позивање на неиспуњене тачке Лондонског уговора из 1915, што је француска влада одлучно одбацила. Користећи немачки пример и опште стање растројства изазвано Хитлеровом успешном агресивном политиком, фашистички режим у Италији је за себе пронашао „компензацију“ на источној обали Јадрана, у Албанији, која се већ налазила стегнута у обруч италијанског војног, политичког и привредног утицаја. Погоршани односи албанског краља Зогуа (Ahmet

користан“. Чемберлен је одбио и предлог Бонеа да се нагласи да је „Хитлер погазио реч дату у Минхену“. „Најзад, тек после неколико дана дошло је до протеста енглеске и француске владе у Берлину и изјава да обе владе не признају новостворено стање у Чешкој“.

⁶ Č. Popov, *Od Versaja do Danciga*, 526–528.

⁷ K. Hildebrand, *n. d.*, 86.

⁸ Włodzimierz Borodziej, *Geschichte Polens im 20. Jahrhundert*, C. H. Beck, München, 2010, 190–191.

Zogu) и његових италијанских татора почетком марта довели су 5. априла до ултиматума Рима влади у Тирани, који није био прихваћен.⁹

Италијанске трупе (јачине преко 40.000 војника) у ноћи између 5. и 6. априла кренуле су ка Албанији да би се 7. априла искрцале на албанску обалу, где су готово без отпора ушле у све главне албанске луке и у Тирану, из које су краљ Зогу и његова влада већ били евакуисани. Проглашено је „ослобођење албанског народа на његов захтев“, образована је марионетска влада и започета фашизација земље. Италијански краљ Виторио Емануеле III (Vittorio Emanuele III) прихватио је понуђену албанску круну, тако да је већ 15. априла проглашена персонална унија Италије и Албаније. Албанија је постала део италијанске „империје“ која је сада, ступањем на Балкан, додатно подстицала нелагодност у југословенском и грчком суседству, које се није усудило на озбиљнију отворену реакцију. Окупација и претварање Албаније у италијански протекторат имало је као последицу проширење британских и француских гаранција датих Пољској, Грчкој и Румунији.¹⁰ Мусолини, слављен у Италији уз помпу фашистичке пропаганде после повратка из Минхена, као *salvatore della pace* (спасилац мира), 22. маја потписом свога министра иностраних послова Галеаца Ћана (Galeazzo Ciano) на „Челични пакт“ са Немачком, начинио је још један корак у све већем везивању судбине Италије за Хитлеров режим.¹¹

Уништење Чехословачке Републике – југословенске и румунске савезнице из Мале Антанте, било је и *coup de grace* овом савезу. Београд и Букурешт, препаднути током ових брзих и насилних промена европских граница, али и променом смера своје спољне политике од средине 1930-их, све више окренутих ка новим центрима европске моћи и све већој привредној и политичкој испреплетености са тоталитарним режимима у Риму и Берлину, препустили су судбини своју савезницу. Излазак Трећег рајха на северну границу Југославије после Аншлуса Аустрије, присуство Италије у Албанији – без обзира на ритуално понављање мирољубивих мантри из Рима и Берлина и подсећање на постојеће уговоре, нису могли а да не изазову велику нелагодност од могућег неповољног развоја догађаја. Фашистичка подршка албанској косовској и македонској емиграцији, уз држање „на леду и у резерви“ усташа, присуство око пола милиона немачких мањинаца, чија је млађа генерација била изложена систематској идеолошкој индоктринацији

⁹ Ултиматум је садржао захтеве за склапање војног савеза и укључења италијанских официра у албанске оружане снаге; монетарну и финансијску унију; постављање италијанских подсекретара у албанска министарства и препуштања албанских лука, аеродрома и свих комуникација на располагање италијанској армији.

¹⁰ Stevan K. Pawlovich, *A History of the Balkans, 1804–1945*, Longman, London and New York, 1999, 304–305.

¹¹ Simona Colarizi, *Storia del novecento italiano. Cent'anni di entusiasmo, di paura, di speranza*, Biblioteca universal Rizzoli, Milano, 2000, 245.

и нацификацији, све јасније фашистичке тенденције у свим суседним државама са мање-више прикривеним територијалним ревандикацијама (Мађарска, Бугарска), подстицали су, поред унутрашње нестабилности, у југословенском случају само донекле смиренем договором о стварању Бановине Хрватске, страх од скоре будућности. У јануару је Београд посетио италијански министар иностраних послова Ђано који је разговарао са председником владе Миланом Стојадиновићем, чија је влада била принуђена да поднесе оставку 16. фебруара. Током сусрета новог југословенског министра иностраних послова Александра Цинцар-Марковића и Галеаца Ђана у Венецији 22. априла истакнуто је да анексија Албаније „не може бити разлог за погоршавање односа“ две земље нити да угрожава постојећи споразум из 1937, већ да се „преко Албаније у ствари ... повећава обим додира, утицаја и интереса италијанских и југословенских“. ¹² Један од резултата оваквог става било је закључење споразума две владе о проширењу постојећих уговора на италијански протекторат, Краљевину Албанију. ¹³

Мађарска влада је везујући свој „чамац“ за немачки „бојни брод“ изашла са својим територијалним захтевима позивајући се на угроженост мађарске мањине у Словачкој. Њени захтеви су на првој бечкој немачко-италијанској арбитражи подржани што је за последицу имало припајање значајног дела словачке територије Мађарској (11.927 км² са преко милион становника и градовима: Кошице, Мункач, Ужгород). У Прикарпатској Украјини од око 600.000 становника, живело је свега 12.000 Мађара поред 75% Украјинаца и Русина и 12% Јевреја. Мађарска је своју везаност за Берлин и Рим потврдила приступањем Антикоминтерна пакту у јануару и иступањем из Друштва народа у априлу 1939. године. ¹⁴ Односи Мађарске и Румуније били су у стању привремене „ниске тензије“ са стално присутним мањинским проблемом и неповерењем, док је Букурешт због све чешћег потезања питања повратка јужне Добруце Бугарској ушао у фазу њихове затегнутости са владом у Софији. Румунија је 1939. привредним „уговором новог типа“ са Немачком („Пакт нафта за оружје“) учинила велики искорак ка потпуном напуштању својих традиционалних савезничких веза, пре свега са Француском и препуштајући се даљем политичком и привредном продору нацистичке државе, као покушају и да се осигура од мађарских, бугарских и совјетских територијалних претензија. ¹⁵

¹² В. извештај за април 1939.

¹³ Bogdan Krizman, *Vanjska politika jugoslavenske države 1918–1941*, Zagreb 1975.

¹⁴ Петер Рокан, Золтан Ђере, Тибор Пал, Александар Касаш, *Историја Мађара*, Клио, Београд, 2002, 558, 559.

¹⁵ V.: Andreas Hillgruber, *Hitler, Koenig Carol und Marschall Antonescu: Die deutsch-rumanischen Beziehungen, 1939–1944*, Wiesbaden, 1965.

Година 1939. донела је окончање рата у Шпанији. Победа франкиста и Фаланге, уз масивну подршку у оружју, добровољцима и пропаганди Италије и Немачке, оцењена је у извештају југословенског МИП-а за јануар са очитим задовољством, као догађај који због свог „великог идеолошког значаја“ којим је спречена „катастрофа“ која „прети Европи и целом свету у случају победе црвених“, има утицаја на велике промене у односима великих сила. Очекивано признање Франкове (F. Franco) владе у Бургосу од стране Велике Британије (до којег је и дошло одмах по паду последњих упоришта републиканаца), требало је да доведе до њиховог приближавања, али „скоро свих“ европских држава осовини Рим–Берлин, док је Француској, као земљи која је подржавала легалну владу у Мадриду, предвиђано „изоловање“ и „улазак у колосек“ Совјетског Савеза. Изведен је закључак да „заједно са бољшевиизмом и анархијом претрпеле су тежак пораз и оне силе које су се у овом рату бориле на њиховој страни против националиста“.

Тријумфализам због пораза Шпанске републике, посебно у Риму, тумачен је убеђењем италијанских фашиста да је извојевана победа која је довела до успостављања још једног идеолошки блиског режима, чиме је задат нови ударац у сузбијању демократских и либералних елемената у земљи, као и „одстрањивање утицаја Француске и Енглеске у Шпанији“. Без резултата су, међутим, остали напори италијанске дипломатије да од Франка добије јасан одговор о држању Шпаније у случају рата Осовине са западним демократијама: нови шпански диктатор се држао става о неутралности коју није желео да замени отвореним везивањем за Берлин и Рим.

Проблем који је стању у Европи током 1939. давао све оштрију слику скретања ка идеолошким решењима десних тоталитарних држава, јесте ширење и прихватање антисемитске политике. Антисемитска и расистичка проблематика је присутна као једно од кључних питања не само држава које су, као нацистичка Немачка, у самом средишту своје идеолошке основе имале уграђен антисемитизам, или Италије, која је следећи њен пример увела своје „расне законе“ 1938.¹⁶ Антисемитизам и расизам постају „опште место“ националистичких десничарских режима. У Мађарској је 1939. разматрано доношење нових антисемитских закона, укључујући и „дефиницију“ којом се одређује припадност јеврејској „раси“. Председник владе Имреди (Imredu) и његов покрет „Мађарски живот“, како је наведено у извештају за јануар, сматрали су да су јединство народа и свест о њему „етичка вредност од широког домашја“ а да „заштита расе проистиче као логичка последица из горњег начела“, због чега је и покренуто „јеврејско питање“. Нови производ немачког „новог европског поретка“ у настајању, Словачка, преузела је немачки модел антисемитске политике, који ће следити и наред-

¹⁶ Michele Sarfatti, *Mussolini contro gli ebrei. Cronaca dell'elaborazione delle leggi dei 1938*, Torino, 1994.

них година. У Пољској је током 1939. настављена антисемитска кампања, уз доношење нових рестриктивних закона. У разговорима вођеним почетком марта између румунског министра иностраних послова Гафенка (Gafencu) и његових пољских саговорника у Варшави, наглашено је да је „по јеврејском питању постигнута потпуна идентичност погледа“. Две државе имају бројну јеврејску мањину и „за њих постоји нужда, да се питање јеврејске мањине реши путем међународног споразума“.¹⁷

У својој новогодишњој посланици Хитлер је оптужио америчког председника Рузвелта да је окружен саветницима-Јеврејима и да „62.000 Јевреја заузимају важне положаје“. За Пољску је био „најтежи проблем... јеврејско питање“, док пољска влада сматра да је једино његово могуће решење емиграција Јевреја из земље.¹⁸ Чешка Странка рада, оптуживана да је у вези са комунистима и Јеврејима, бранила се да у своје редове пушта „само Словене“ али не и Јевреје. Једна од тачака захтева вође Немаца у Чешкој, Кнудта (Knudt) у јануару 1939, било је „уклањање Јевреја пошто... желе да лове у мутној води“, што је имало отворену подршку Берлина. Попуштајући под притиском, влада у Прагу донела је две уредбе о ревизији држављанства и емигрантима, без изричитог помињања Јевреја, али су се обе односиле на њих, пре свега на Јевреје – стране држављане, док су они са чешким држављанством били изузети. Непосредно пред окупацију Албаније, са италијанске стране је истицано „заједничко аријевско порекло“ и „расна блискост“ Албанаца и Италијана, уз наглашавање борбе коју води фашизам против Јевреја.¹⁹ У Софији су 19. септембра биле одржане антисемитске демонстрације, организоване од стране ултранационалистичких покрета „Ратници“ и „Легионари“, уз позиве „не купујте од Јевреја“.²⁰ У Протекторату су припадници чешког фашистичког покрета *Влајка* (Застава) и његов вођа Радула Гајда, као и организација моравских фашиста стајали у првој линији напада на Јевреје.

У покушајима да се објасни попуштање британске политике према Хитлеровој политици кршења Версајског уговора, наглашавано је да неко оправдање треба тражити „било у ранијим погрешкама Савезника, било у принципу расног стапања“.²¹ У октобру 1939, велики транспорт јеврејских избеглица из Немачке, Чешке и Аустрије, стигао је Дунавом, на три брода, у Југославију, на путу за Палестину. После одбијања Румуније да дозволи наставак пловидбе, избеглице су провеле зиму у Кладову, да би касније би-

¹⁷ В. извештај за март.

¹⁸ В. извештај за јануар.

¹⁹ В. извештај за фебруар.

²⁰ Милан Ристовић, *У потрази за уточиштем. Југословенски Јевреји у бекству од холокауста*, Службени лист, Београд 1998, 41.

²¹ В. извештај за март.

ле смештене у Шапцу, где су дочекале немачки напад на Југославију, окупацију и смрт у лето 1941. године.²²

„Територијално заокружење Великонемачког рајха“ изведено окупацијом Чешке и Моравске и проглашењем Протектората није остављало наде да ће довести до смањења напетости или задовољења Хитлерових амбиција. Убрзане су војне припреме у Француској, Великој Британији, Италији, интензивирани дипломатске активности и покушаји да се уговорима и пактовима створе нови савезнички односи, или барем одврате од отвореног сврставања уз једну од страна државе до тада пасивне, неодлучне или неутралне. Британска влада покушала је споразумом са Турском, на сличан начин како је учињено са Пољском, да обезбеди сарадњу у случају да њени интереси у источном Медитерану буду угрожени ако дође до рата и његовог ширења на те просторе.

Закасне и нејасне поруке и предлози за склапање једног трипартитног уговора слате су крајем маја Совјетском Савезу, који је сада постао жељан савезник у заустављању даљег немачког продора. Грчкој су, на исти начин као што је учињено Румунији, понуђене гаранције Француске и Велике Британије (која 1938. није одговорила на понуду владе у Атини да буде закључен уговор о савезништву), за заштиту њеног државног интегритета и независности у случају спољашњег напада. По избијању рата Грчка је прогласила неутралност, али уз настављање традиционално добрих односа са Британцима.²³ Средином јануара гроф Ђано посетио је Југославију, што је тумачено као потврда даљих добрих односа у духу уговора из 1937. У мају је дошло до посете намесника кнеза Павла и министра иностраних послова Цинцар-Марковића Италији. Југословенска влада је у јуну почела у највећој тајности да евакуише златне резерве Народне банке из Београда у Велику Британију. Другог септембра југословенска влада прогласила је неутралност а током септембра је извршена мобилизација.

За Мусолинија је немачка окупација Чешке и Моравске била (после Аншлуса), друго непријатно изненађење, а назнаке да Хитлер спрема напад на Пољску изазвале су напад панике међу италијанским вођством, које није било вољно да уђе у ризичан подухват – рат против Француске и Велике Британије. По проценама Рима, Италија је требало да буде спремна за рат тек 1942. године. Током италијанско-немачких преговора средином августа у Берхтесгадену, покушавајући да приволи своје савезнике у Риму да следе Немачку у случају рата са Пољском, Хитлер је италијанском министру сугерисао да треба искористити прилику да Југославија буде ли-

²² О Кладовском транспорту, в.: G. Anderl-Walter Manoscher, *Gescheiterte Flucht. Der jüdische „Kladovo-Transport“ auf der Weg nach Palestina 1939–1942*, Wien, 1993.

²³ Richard Clogg, *A Concise History of Greece*, Cambridge University Press, Cambridge 1993, 120.

квидирана у складу са интересима Италије, која треба да „окупира Хрватску и Далмацију“.²⁴ Мусолини је покушавао да одврати Хитлера од отвореног ратног сукоба против Пољске и њених западних савезница, постављајући и неприхватљиве услове као компензацију за евентуално придруживање Немачкој у рату, што је на крају натерало Хитлера да прихвати неутралност Италије.²⁵ Током октобарских преговора Хитлер је износио став о незаинтересованости Немачке за Балкан, нудећи Италији „апсолутно господарење“ Средоземљем.²⁶

Отварању пољске кризе у њеном пуном замаху у лето 1939, претходила је сложена и замршена дипломатска представа. Почетком јануара 1939, на повратку из Француске, на Хитлеров позив, Берлин је посетио пољски министар иностраних послова, пуковник Бек (Josef Beck). Њему је том приликом Хитлер понудио план заједничког напада на Совјетски Савез.²⁷ У узвратну посету Варшави крајем јануара отишао је немачки министар иностраних послова Рибентроп (Joachim von Ribbentrop). Обе посете су имале протоколаран значај, без посебног ефекта на односе две државе, иако је наглашавано да је реч о успостављању поверења у духу немачко-пољске декларације из 1934. године. Као реакција на улазак немачких трупа у Праг и окупацију Чешке и Моравске, Пољска је добила 31. марта од Лондона уз сагласност француске владе гаранције за помоћ у случају напада. Оне су 6. априла формализоване у пољско-британски пакт, што је изазвало бес Берлина. Хитлер је 28. априла прогласио неважећом декларацију о ненападању из 1934. То је био знак за почетак пропагандне офанзиве на Варшаву, која је оптужена да организује нападе на немачку мањину и да подстиче антинемачку ратнохушкачку кампању. Иза ове пропагандне „димне завесе“ одвијале су се убрзане војне припреме за напад на Пољску.²⁸

На другој страни текла је дипломатска акција западних земаља и Совјетског Савеза, без јасне концепције, пуна затезања, оклевања, постављања неприхватљивих услова, неповерења, лутања око проналажења начина да се дође до сарадње против немачке агресије. Совјетски предлози су одбијани, или су на њих давани неодређени одговори. Горко искуство са Француском за време чехословачке кризе, која је имала са совјетском (и чехословачком) владом уговор који је гарантовао акцију у корист Прага у случају напада, преко којих је влада у Паризу прешла и није реаговала (као што то нису учиниле ни југословенска нити румунска страна), додатно је утицало на неуспешност ових преговора. Гаранције које је тражила Москва, које су обу-

²⁴ *Tajni arhivi grofa Ciana, 1936–1942*, Zora, Zagreb 1952, 316.

²⁵ *Č. Popov, n. d.*, 600.

²⁶ Исто, 332.

²⁷ *K. Hildebrant, n. d.*, 85.

²⁸ *W. Borodziej, n. d.*, 189, 190.

хватале и Пољску, Финску и балтичке државе, изазивале су страх и подстицале сумње у совјетске намере у овим земљама.

У контактима западних савезница са Москвом током друге половине јула, који су изазвали велику нервозу у Берлину, изражена је спремност совјетске стране да у року од осам дана ступи у званичне војне преговоре са Лондоном и Паризом, што је наишло на повољан одговор. Уследила је противакција Берлина са понудама Стаљину о разграничењу утицаја у Источној Европи. Преговори у Москви између совјетске владе и британске и француске владе почели су 12. августа, али су одмах запели око питања совјетског представника Ворошилова, о спремности Пољске и Румуније да дозволе пролазак совјетских трупа преко њихове територије у случају немачког напада на неку од земаља којима се пружају гаранције. После одлагања није добијен потврдан одговор Варшаве, што је довело до новог одлагања наставка преговора. Француски председник владе је, ипак, овластио свога представника у Москви да потпише војну конвенцију са Совјетима. Међутим, то без пристанка Пољске и Румуније није било прихватљиво за совјетску владу. Пасивност Британаца је додатно утицала да се Стаљин приклони споразумевању на другој страни, после упорне дипломатске акције Берлина, која је вођена истовремено са преговорима Москве са западним савезницима. После Хитлеровог телеграма Стаљину у којем је немачки диктатор нагласио да је у односима са Пољском Немачка дошла до ивице рата, у Москву је 23. августа стигао немачки министар спољних послова Рибентроп, да би сутрадан био потписан *Уговор о ненападању* са важношћу од 10 година. Потписан је и *Тајни протокол* о подели територија и утицаја на Балтику (Финска, Летонија и Естонија као део совјетске сфере, Литванија у немачкој зони утицаја), као и разграничење сфера утицаја у Пољској између Немачке и Совјетског Савеза (токовима река Нарве, Висле и Сан). Совјетском Савезу је признато право на Бесарабију.

Неуспех западних сила и јалово тактизирање током преговарања са Стаљином и његово окретање Немачкој, имало је драматичне последице по даљи ток догађаја у Европи. За време док се Рибентроп налазио на путу у Москву, Хитлер је издао наређење за припрему напада на Пољску за ноћ између 25. и 26. августа. Чемберленово писмо Хитлеру, у којем он потврђује валидност гаранција датих Пољској упркос немачко-совјетском пакту, довело је до привременог одлагања напада. Хитлер је француској влади поручио да не жели да улази у рат с њом, али да ће ако она буде одлучила да се умеша у рат на страни Пољске, сносити одговорност и све последице. Његове поруке упућене преко Ламанша Британцима, с намером да их одврати од мешања у његов обрачун с Пољском, остале су, као уосталом и у случају Француске, без резултата. Уз додатне уцене упућене пољској влади, ова дипломатска припрема артиљеријске ватре окончана је рано изјутра 1. септембра нападом немачких трупа са земље и из ваздуха на Пољску, означивши

улазак у највећи и најкрвавији ратни вртлог у историји. Немачке трупе ушле су у небраћену Варшаву 8. септембра, а 17. септембра јединице Црвене армије умарширале су у источну Пољску.²⁹

Период од септембра до децембра 1939. био је у знаку немачко-со-вјетске поделе Пољске, све већег страха малих европских држава и сумњи у ефикасност њихове неутралности, прихватањем важности „совјетског фактора“ као нове силе чији је утицај у новој констелацији односа требало имати пред очима, покушајима да се изврши унутрашња консолидација, наста-вљањем приближавања Осовини, која је појачавала свој притисак на оне зе-мље које нису показивале довољно спремности да се приклоне новој подели моћи у Европи.

Улазак Велике Британије и Француске у рат на страни Пољске није имао никаквог стварног ефекта на брзину и бруталност којом је изведена двојна егзекуција над овом земљом: она се одвијала упоредо са упућивањем израза солидарности и похвале храбрим пољским војницима, уз истицање британске владе да је један од њених ратних циљева после уништења Немачке, обнова пољске државе и њене независности. Нови британски ратни кабинет је донео планове за вођење рата, економску блокаду Немачке, дефинисао политику према неутралним државама, али је према совјетској акцији у Пољској остао уздржан уз изостављање повлачења било каквих оштријих мера (нису прекидани дипломатски односи). Процене британске владе су биле да ће ратни сукоб који је почео бити дуг и да захтева потпуну мобилизацију свих ресурса и помоћ са стране, пре свега Сједињених Аме-ричких Држава.

У Москви су 27. и 28. септембра потписани совјетско-немачки спора-зуми о границама у Пољској, привредним односима и заједничка изјава две владе о уређењу односа. Избегла пољска влада је 17. септембра интернира-на у Румунији, на чијег је председника владе Калинеска (Calinescu) 21. сеп-тембра извршен атентат који су организовали чланови фашистичке „Легије арханђела Михајла“ („Гвоздена гарда“), против којих је влада покренула осветничку акцију.³⁰

„Лажни рат“ вођен на почетку рата на западу Европе, уз одржање ли-није фронта без већих сукоба, имао је своје активне епизоде, поред вазду-шних напада авиона немачке *Luftwaffe* на британске луке, у немачким под-морничким нападима на британску ратну и трговачку флоту, чији је највећи резултат било потапање у октобру британског ратног брода „Ark royal“ у за-ливу Скапа фло. Британци су успели да у децембру у близини Монтевидеа потопе немачки бојни брод „Graf Špe“, и нанесу први озбиљан ударац само-

²⁹ Č. Popov, *n. d.*, 601; W. Borodziej, *n. d.*

³⁰ О „Гвозденој гарди“ в.: N. Nagy-Talavera, *The Green Shirts and others. A History of Fascism in Hungary and Romania*, Stanford, 1970.

уверености нацистичког режима у њихову непобедивост и на мору. Крајем године рат на мору је постајао све интензивнији са све већим обостраним губицима. Такође су и ваздушни напади постајали део ратне рутине.³¹

Привид „нормалности“ био је живот који је вођен у јесен 1939. у Великој Британији, Француској и Немачкој, поред мобилизације, увођења рационисања исхране, замрачења и узбуна. Рат са свим својим разарајућим ефектима показао је своју праву природу у Пољској: Варшава је била прва жртва масовних ваздушних напада. Немачка је припојила Рајху велике делове пољске територије, док је у октобру од осталих територија образован Генерални гувернман, за чијег је гувернера са диктаторским овлашћењима Хитлер поставио Ханса Франка. Окупационе власти су одмах почеле са протеривањем и расељавањем пољског становништва, „концентрацијом“ Јевреја, германизацијом, укидањем пољских просветних, културних и свих институција и организација са националним предзнаком, уз широке мере репресалија против пољске елите. У источној Пољској започео је процес насилне совјетизације; делови окупиране територије су припојени совјетским републикама Украјини и Белорусији, вршена је убрзана колективизација, прогањана пољска елита, која је у масовном стрељању 15.000 заробљених пољских официра у Катинској шуми доживела свој трагични врхунац у марту 1940.³²

У минхенској пивници *Birgbrojkeleeraj* 8. новембра извршен је неуспели атентат на Хитлера, који је извео усамљени противник нацистичког режима, а за чију организацију је пропаганда оптужила Британце и бившег Хитлеровог сарадника Ота Штрасера (*Otto Strasser*). На окупираним територијама сурово се обрачунавало са сваким покушајем отпора. Децембар је донео отварање новог фронта на северу Европе. Почео је „зимски рат“ између Совјетског Савеза и Финске, која је у одбрани од Црвене армије добила широку подршку у западноевропским земљама, али оним које су се нашле на другој страни фронта. Овај рат је на испит ставио и немачко-совјетске односе, јер је принудио Берлин да препусти пријатељску Финску без мешања, њеној судбини.³³ Страх од Совјетског Савеза био је појачан и у Румунији, која је својим све блискијим везама са Берлином настојала да се на тај начин осигура од совјетских претензија.

Месечни извештаји југословенског Министарства иностраних послова током 1939. прате најважније токове, првенствено европске политике. Из њих, осим на маргинама интересовања, не може се извући опширнији за-

³¹ V.: Piter Kalvokorezi, Gaj Vint, *Totalni rat*, Rad, Beograd, 1987, 91–96.

³² W. Borodizej, *n. d.*, 197.

³³ P. Kalvokorezi, G. Vint, *Totalni rat*, 92–94.

кључак о збивањима на ваневропским просторима, осим ако се не ради о догађајима таквог значаја као што су престанак борби између Црвене армије и Јапана на Далеком истоку или укључивање британских доминиона и колонија у ратни напор. Фокусирање на догађаје у европском окружењу је разумљиво и сасвим оправдано имајући у виду и спољнополитички положај Краљевине Југославије и промене које је у њено шире али и непосредно окружење донела година 1939, и њихов утицај на њену даљу судбину на почетку Другог светског рата. Треба нагласити да је југословенска влада објавила неутралност 2. септембра. Она се придружила тако не малом броју европских држава које су покушавале да се дистанцирају од непосредног увлачења у ратни вртлог. Ипак, курс који је од средине 1930-их заузела спољна политика југословенске владе, односи са Италијом, немачки привредни продор уз поткопавање преосталих уговорних веза Југославије, успостављених током међуратног периода као дела европског сигурносног система и њихова замена новим, под немачким утицајем и подстицајем, утицали су свакако да, уз постојеће унутрашње проблеме, истицање неутралности буде суочено са реалношћу новог односа снага. Са Трећим рајхом и Италијом на северним границама, Албанијом као делом фашистичке „империје“, ревизионистичким суседима, истањеним или покиданим везама са старим савезницима, Југославија је улазила у нови светски сукоб суочена са тешким избором и све мањим простором за дипломатско маневрисање.

Упадљив је покушај аутора извештаја, који су настали сажимањем вести које су стизале из дипломатских представништава или другим каналима, да се задржи дистанца према предмету о којем је извештавано – у чему се није увек успевало. Наведене оцене о завршетку грађанског рата у Шпанији, на пример, итекако су идеолошки биле обојене. Тако се и антисемитске мере које су постале готово свакодневне вести из доброг дела европских земаља, не коментаришу, нити се расправља о њиховој политичкој и идеолошкој позадини, нити се оне критикују. Узроке ове „опрезности“ треба тражити не само у покушају да се пружи објективна информација, већ и у правцу југословенске спољне политике, који је током своје владе поставио Милан Стојадиновић, до почетка 1939, када је био принуђен да напусти место председника владе и креатора спољне политике.

Пажљиво читање, ипак, омогућава да се – без обзира на „редакцијско филтрирање“ кроз које је у Министарству, може се претпоставити, сваки извештај пролазио – уочи јаснији став према ефектима реализације немачке агресивне политике, као што је случај са писањем о стању у Протекторату, односу чешког становништва према окупацији, његовој тактици отпора.

Уз све ограде, које је потребно имати у виду приликом њиховог читања, уосталом као и према сваком другом историјском извору, и њиховој прецизној контекстуализацији, извештаји МИП-а пружају сложenu, драматичну слику једног историјског времена у којем се догодило насилно уру-

шавање европског међуратног поретка. Времена које је увело Европу и затим цео свет у мрачан вртлог највећег ратног сукоба у историји, разарање и незамисливу масовну погибију; рата који је имао своју оштро истакнуту идеолошку обојеност, која га је учинила другачијим од Првог светског рата. Извештаји покривају делимично и недостатак главног домаћег корпуса историјске грађе о југословенској спољној политици, њеним менама, проблемима, дилемама. Дају, негде јасније, негде мање истакнуте, ставове једне такве политике, прате деловање њених кључних актера и употпуњавају сазнање о сложености збивања европске политичке сцене у времену раскола између мира на издисају и рата који се тек захуктавао.

Проф. др Милан Ристовић